

**Наукові засади заповідної
справи
Історичні віхи заповідної
справи в Україні**

План

1. Історичні віхи заповідної справи в Україні
2. Наукові основи природно-заповідної справи
3. Методологічні концепції заповідної справи
4. Основні принципи заповідної справи, критерії відбору об'єктів для заповідання та принципи формування природоохоронної мережі

Етапи розвитку заповідної справи в Україні

Перший етап – примітивно-релігійний (до XII століття)

Другий етап – приватно-феодалський (XII – середина XVIII ст.)

Третій етап – науково-пізнавальний (1850–1917 роки)

Четвертий етап – створення державних заповідників та початок формування їх мережі (1918–1930 роки)

П'ятий етап – занепадів та підйомів заповідної справи (1931–1990 роки)

Шостий етап – розквіту заповідної справи та формування екологічної мережі (1991 рік – до сьогодні)

Перший етап – примітивно-релігійний (до XII століття)

1. Запровадження елементів культової охорони природи первісними племенами
2. Виділення спеціальних священних місць для духовних потреб (вершини гір, височини, ліси, гаї). Ці особливі місця присвячувались богам та мали сакральне значення

Другий етап – приватно-феодалський (XII – середина XVIII ст.)

1. Зароджуються утилітарні ідеї щодо охорони природи.
2. У княжу добу природа, в основному, заповідалася для розваг князівської влади. Між князями Київської Русі та між окремими общинами існували угоди про мисливські угіддя і про способи лову
3. Протозаповідними вважалися також ліси монастирів, що пильно охоронялись
4. На західноукраїнські землі поширювалися природоохоронні укази польських, литовських та угорських королів
5. З початку XVII ст. природні об'єкти почали заповідати з метою збереження їх надзвичайної краси та широко створювати штучні декоративні природні об'єкти: парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, декоративні сади, дендрологічні парки.

Третій етап – науково-пізнавальний (1850–1917 роки)

1. В 1886 році під патронатом графа Володимира Дзедушицького було створено один із перших резерватів у Центральній Європі «Пам'ятка Пеняцька» біля села Пеняки (22 га), що поблизу Бродів, де охоронявся буковий праліс, а в ньому – орлан-білохвіст та деякі інші птахи.
2. Найвідомішим давнім заповідником України є, звичайно, «Асканія-Нова», створена Ф.Е. Фальц-Фейном. У 1887 р. Фальц-Фейн створив зоологічний та ботанічний парк, а в 1890 року відкрив природничий музей.
3. У 1894 р. в розпорядження В.В. Докучаєва було виділено три степові дослідні ділянки – Кам'яно-Могильну, Маріупольську та Старобільську, в яких вчений вважав за необхідне підтримувати заповідний режим.
4. В 1893 р. київський рибовод І.М. Фалєєв створив Київський відділ Російського товариства рибництва та рибальства, і в цьому ж році домогся взяття під охорону Товариством відомого нерестовища – озера Конча під Києвом.
5. Охороною пам'яток природи опікувались і багато українських товариств (Подільське товариство та Кримське товариство дослідників та любителів природи, Хортицьке товариство охоронців природи).

Четвертий етап – створення державних заповідників та початок формування їх мережі (1918–1930 роки)

1. В 1919 р. було підписано постанову Ради Міністрів Кримського Крайового Уряду про створення Кримського заповідника та затверджено положення про нього.
2. 1921 р. – створюється перший державний степовий заповідник «Асканія-Нова», а пізніше – заповідник місцевого значення «КончаЗаспа» та Канівський заповідник.
3. Упродовж 1926–1929 рр. в умовах політики «українізації» заповідна справа в Україні пережила нетривале піднесення.
4. Положення 1926 р. – перший у Радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій.
5. У 1932 р. вперше в Україні було опубліковане зведення державних природних заповідних об'єктів – книга керівника Харківської природоохоронної інспектури Михайла Соломоновича Шаліта «Заповідники та пам'ятки природи України».

П'ятий етап – занепадів та підйомів заповідної справи (1931– 1990 роки)

1. На початку 1933 р. Степовий інститут, заповідник «АсканіяНова» та зональна вівчарська станція влились до Інституту гібридизації. Тобто заповідник перестав існувати як самостійна одиниця (до 1995 р.). В 1934р. перестав існувати заповідник «Конча-Заспа».
2. В цей же час зазнають значного скорочення площі заповідників у пониззі Дніпра. Деякі заповідники були спустошені, з багатьох вимагалось виробництво лісової та сільськогосподарської продукції. Таким чином, на 01.01.1938 р. в Радянській Україні залишилось шість заповідників площею 42664,4 га.
3. У післявоєнні роки почалась чергова хвиля відродження заповідної справи, бо майже всі заповідники постраждали під час Великої Вітчизняної війни. В 1944 р. в Україні відновлено Головне управління у справах заповідників, зоопарків та зоосадів.
4. В кінці 40-х і на початку 50-х років 20 ст. в Україні вже було 12 заповідників і дендропарків республіканського значення. Однак вже у 1949 р. у Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників із господарською метою.
5. 29 серпня 1951 року Радою Міністрів СРСР було видано постанову № 3192 «Про заповідники», в якій, зокрема, зазначалось: «в ряді районів необґрунтовано розрослась мережа заповідників з охорони природи... Лісове господарство в державних заповідниках перебуває в незадовільному стані. Ліси в багатьох заповідниках захаращені та вражені шкідниками. Науково-дослідна робота в більшості державних заповідників ведеться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт часто носить надуманий та випадковий характер».

П'ятий етап – занепадів та підйомів заповідної справи (1931– 1990 роки)

6. Ситуація почала потроху покращуватися з кінця 1960-х років.
7. У 1967 р. було створено Держкомприроди при Раді Міністрів УРСР, а з початку 1970-х років діячі заповідної справи в Україні здійснили кілька рішучих кроків для розширення мережі природоохоронних територій.
8. Уряд України у 1972 р. затвердив «Класифікацію заповідних та інших територій УРСР, що охороняються державою».
9. Головними природоохоронними подіями стали:
 - ✓ 1980 р. – створюється перший в Україні державний національний парк – «Карпатський»;
 - ✓ 1981 р. – створюється державний заповідник «Дунайські плавні»;
 - ✓ 1983 р. – створюється Шацький державний природний парк; прийнято нову класифікацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР, до якої було введено нові на той час поліфункціональні форми охоронних територій:
 - ✓ біосферні заповідники та державні природні національні парки;
 - ✓ 1984 р. – створюється державний заповідник «Розточчя»;
 - ✓ 1985 р. – сесією Координаційної Ради ЮНЕСКО видано сертифікати державним заповідникам «Чорноморському» та «АсканіяНова» на включення їх до світової мережі біосферних резерватів;
 - ✓ 1989 р. – створюється державний природний національний парк «Синевир»;
 - ✓ 1990 р. – створюються державні заповідники – «Медобори» та «Дніпровсько-Орільський»

Шостий етап – розквіту заповідної справи та формування екологічної мережі (1991 рік – до сьогодні)

1. 1991 р. – прийняття Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», який став базовим для розробки цілої серії законодавчих актів у галузі екологічного права.
2. 1992 р. – прийняття Закону України «Про природнозаповідний фонд України», затвердження Положення про Червону Книгу України.
3. 1994 р. – прийняття Верховною Радою України Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні («Заповідники»), видано Указ Президента України «Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій».
4. В 2000 р. Верховною Радою України затверджено Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 рр.
5. В 2001 р. постановою Кабінету Міністрів України № 239 при Міністерстві екології та природних ресурсів створено урядовий орган – Державну службу заповідної справи.
6. В 2004 р. прийнято Закон України «Про екологічну мережу України».
7. Відповідно до матеріалів державного кадастру територій та об'єктів ПЗФ України станом на 01.01.2020 р. в Україні є – 8512 території та об'єктів загальною площею 4,418 млн га. Показник заповідності України становить 6,77%, тоді як, частка земель ПЗФ більшості Європейських країн коливається від 10 до 25 %.

Сучасна наука заповідної галузі в Україні

Пріоритетні напрями наукових досліджень у галузі заповідної справи можна сформулювати у наступному контексті:

1. Стан та шляхи формування перспективної системи природно-заповідних територій
 - 1.1 Оптимальна структура класифікації природно-заповідних територій;
 - 1.2 Національна екомережа як складова Всеєвропейської екомережі;
 - 1.3 Методи та критерії виділення природних територій з метою заповідання та резервування;
 - 1.4 Визначення оптимальних площ природно-заповідних територій та їх функціональних зон;
 - 1.5 Природно-заповідне районування, упорядкування та зонування природно-заповідних територій;
 - 1.6 Дослідження у ринкових умовах правових та економічних механізмів вилучення земельних ділянок під заповідання і резервування.
2. Інвентаризація біо- та ландшафтної різноманітності природно-заповідних територій
 - 2.1 Створення централізованого і місцевих банків даних;
 - 2.2 Картографування ландшафтів, ґрунтів, рослинності, зоокомплексів;
 - 2.3 Інвентаризація особливо цінних природних комплексів передусім водно-болотних, пралісових та степових.

Сучасна наука заповідної галузі в Україні

3. Екологічна оцінка стану природно-заповідних територій

3.1 Динаміка та прогноз змін екосистем;

3.2 Організація фонового моніторингу у біосферних заповідниках та приєднання до загальноєвропейських систем стеження;

3.3 Допустимі норми антропогенного навантаження у різних типах екосистем;

3.4 Економічна та соціальна оцінка природно-заповідних територій, екосистем, біо- і ландшафтної різноманітності;

3.5 Удосконалення програми «Літопису природи» і започаткування запровадження науково обґрунтованих менеджмент-планів природно-заповідних територій та особливо цінних природних комплексів;

3.6 Впровадження геоінформаційних систем (ГІС) для управління природно-заповідним фондом як системою в цілому так і для окремих територій зокрема.

4. Шляхи, методи та засоби збереження біорізноманіття

4.1 Розробка системи режимів охорони;

4.2. Реінтродукція, репатріація і розселення;

4.3. Оптимальна чисельність, життєздатність і механізми підтримки популяцій;

Сучасна наука заповідної галузі в Україні

- 4.4. Екологічно обґрунтоване природокористування, допустимі обсяги відчуження і лімітування природних ресурсів природно-заповідних територій;
- 4.5. Наукові основи ведення Червоної книги, Зеленої книги, переліків об'єктів на виконання міжнародних конвенцій;
- 4.6. Формування генетичних банків, розсадників, розплідників тощо.
5. Організація, ведення і науковий аналіз державного, регіонального і місцевих кадастрів природно-заповідного фонду.

Наукові засади ведення заповідної справи реалізуються в різних формах й визначають такі головні напрямки наукових досліджень:

- ✓ Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу.
- ✓ Виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження.
- ✓ Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом.
- ✓ Необхідність збереження біорізноманіття Землі, тобто всієї різноманітності форм живого на різних рівнях його організації.
- ✓ Необхідність забезпечення сталого розвитку людства, держави, її окремих регіонів.

Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу

Природно-заповідна справа сформувалась на початку минулого сторіччя.

Засновником є **Г.О. Кожевніков**. Саме йому належить наукове обґрунтування ідеї створення заповідників як ділянок для спостереження за природним розвитком рослинного та тваринного світу. Сутність поглядів Г.О. Кожевнікова щодо наукової ідеї створення заповідників чітко відбиває висловлена ним теза: «Не треба нічого усувати, нічого додавати, нічого поліпшувати. Слід залишити природу самій собі і спостерігати за результатами».

До Г.О. Кожевнікова питання заповідання в науковому плані висунув професор **В.В. Докучаєв**. У своїх роботах він пропонував, з метою збереження «найхарактерніших степових рослинних та тваринних форм», заповідати ділянку природного степу і побудувати на ній наукову станцію.

Засновник наукового лісознавства **Г.Ф. Морозов**, поділяючи погляди щодо виділення заповідних ділянок, висловив думку про те, що виділення заповідних ділянок має відбуватися на базі ботанікогеографічного поділу і в сукупності являти собою найбільш характерні та найцікавіші у науковому плані типи рослинності. Так був започаткований **географічний підхід** до організації системи заповідників, який отримав у практиці заповідної справи широке визнання.

Виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження

Обґрунтування необхідності збереження унікальних і мальовничих ділянок природи пов'язане з ім'ям німецького ентузіаста охорони природи **Гуго Конвенца**, який був найвидатнішим діячем у цій галузі не лише у своїй країні, але й в Європі. Сутність поглядів **Г. Конвенца** відображає така його фраза: «Було б несправедливо вимагати, щоб заради рідкісних рослин не використовувати у господарському відношенні певну місцевість, але напевне у тому або іншому випадку необхідно докласти зусиль, щоб зберегти цінні рослини або рослинні угруповання. Це ж стосується рідкісних видів тварин, геологічних утворів тощо».

Погляди **Г. Конвенца** в Україні поділяв відомий природоохоронник із Харкова **В.І. Талієв**. У своїй книзі «Охраняйте природу» (1914 р.) **В.І. Талієв** писав, що краса природи має найвищу цінність, її слід охороняти незалежно від вузькопрактичних задач, що гарний ландшафт, мальовнича дорога є таким самим національним багатством, як і мінеральні поклади.

Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом

За поданими вище принципами у країнах колишнього СРСР, до повоєнного часу, почала формуватися мережа заповідників та пам'яток природи. Виявилось, що заповідники-еталони, метою створення яких було вивчення природного розвитку і які необхідно максимально оберігати від впливу антропогенних факторів, лише у незначній мірі відображали сучасний рослинний і тваринний світ України. Тому науковою стратегією 1960–70-х років було розпочато створення об'єктів із частковою охороною – заказників.

Зміна наукового підходу до встановлення іншого режиму охорони стосувалася організації степових заповідників України. Ці заповідники створювалися на ділянках, які раніше служили для випасу. Проте після встановлення на них режиму заповідності, основною метою якого було збереження саме таких степів, з'ясувалося, що без антропогенного впливу степ втрачає свій первинний вигляд.

Таким чином, створення системи репрезентативних ділянок рослинного світу неможливо здійснити без включення (а нерідко і переважання) в ній ділянок із частковим режимом охорони, який в цілому передбачає регуляторні заходи (сінокосіння, регламентований випас, проріджування деревостану тощо). Поняття «заповідний», таким чином, почало розширюватись, включати категорії з різним режимом охорони.

Сьогодні створюються природоохоронні об'єкти із поліфункціональним режимом – національні природні та регіональні ландшафтні парки. З точки зору наукових основ заповідної справи, національні парки із поліфункціональним використанням їх території є принципово іншою формою охорони, ніж заповідники із суворим режимом невтручання

Необхідність збереження біорізноманіття Землі

Серед наукових засад заповідної справи однією з основних є розробка методів забезпечення охорони біорізноманіття на природно-заповідних територіях.

Після прийнятої в 1992 р. у Ріо-де-Жанейро Конвенції про біологічне різноманіття, яке є основою еволюції і функціонування систем біосфери, основна увага приділяється необхідності збереження видів, інших форм організації живих істот, екосистем і ландшафтів. Вона спрямована на охорону генофонду та умов існування. Велику роль у цьому відведено природно-заповідним територіям, які мають охопити охороною біорізноманіття Землі в цілому та окремих її регіонів.

В Україні важливим завданням є встановлення того, в якій мірі біорізноманіття території нашої держави охоплене охороною на її природно-заповідних територіях, насамперед, вищих категорій – у природних та біосферних заповідниках, національних природних парках. Вони є важливими центрами охорони біорізноманіття.

Встановлено, що близько 44 % видів судинних рослин, занесених до Червоної книги України та Європейського Червоного переліку (з числа тих, що зростають в Україні), нині відсутні на території природних заповідників України та в заповідних зонах біосферних заповідників.

Необхідність забезпечення сталого розвитку людства і держави

В аспекті розвитку заповідної справи в, т.ч. розвитку природно-заповідної мережі, показниками сталого розвитку є:

- ✓ значна площа природно-заповідних територій в абсолютній та відносній кількості (для країн Центральної Європи вона становить в середньому 6–8 % території держави);
- ✓ формування природно-заповідної мережі, яка стане «зеленим каркасом» екологічної мережі України;
- ✓ належний якісний (категорійний) склад природнозаповідного фонду, який має об'єднувати, крім науково цінних територій із режимом суворої заповідності та унікальних об'єктів, також поліфункціональні об'єкти та території із регламентованим режимом. Все це обумовлює можливість збереження різних груп біорізноманіття;
- ✓ наявність програми перспективного розвитку заповідної мережі держави, яка б враховувала попередні показники та їх позитивний розвиток;
- ✓ створення мережі міждержавних природно-заповідних територій, що в Європі з'єднують між собою заповідні мережі різних країн.

Виділяють три основні сучасні методологічні концепції розвитку заповідної справи, а саме: **ресурсне заповідання, класичне заповідання та екоцентризм.**

Ресурсне заповідання – одна з найбільш ранніх офіційних (державних) концепцій заповідної справи. Вона передбачає збереження та відтворення природних ресурсів у межах об'єктів природно-заповідного фонду (мисливських резерватів, іхтіологічних заказників) переважно з метою практичного використання.

Ресурсне заповідання сповідає економічні підходи, тобто одержання конкретної практичної вигоди із заповідання.

За цією ідеологією віддається перевага матеріальним цінностям дикої природи.

Класичне заповідання передбачає вилучення територій під об'єкти природно-заповідного фонду назавжди.

Прихильники цієї концепції бачать природу як екосистему, де ціле є більшим за суму частин. За їх трактуванням, природу слід охороняти на благо людини.

За своєю формою класичне заповідання має два основних центри **походження**:

- ✓ американський, в основі якого є національні парки
- ✓ російський, що базується на заповідниках як основній формі охоронюваних природних територій.

Класичне заповідання сформувалося на противагу індустріалізації держав, коли зі стрімким розвитком сільськогосподарської техніки та технологій стрімко розширювалися площі орних земель, розбудовувалися міста у великі технополіси і вчені побачили загрозу усій природі, яка є основою життя, і що, втрачаючи її, ми втрачаємо самий базис існування людини

Екоцентризм (етика заповідання дикої природи) сповідує принцип однакового права на існування дикої природи та людини.

Прихильники екоцентризму захист дикої природи розуміють заради неї самої, тому вони підтримують створення таких охоронюваних територій, де дикій природі надається повна воля, без будь-якого наукового, рекреаційного, освітнього чи релігійного освоєння.

Згідно з цією ідеологією, у природних заповідниках визнається пріоритетне право не людини, а дикої природи.

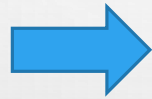
Прихильники моралі дикої природи вважають її священною, яка має внутрішню цінність, свої цілі та інтереси, права на свободу.

Концепцією моралі дикої природи визнається лише режим абсолютної заповідності у природних заповідниках, а втручання в їх природні процеси вважається гріховним.

Наукові основи заповідної справи представляють собою сукупність теоретичних положень багатьох наук природничого та гуманітарного циклів, що стосуються: 1) обґрунтування вибору територій та об'єктів, які слід зберігати шляхом заповідання; 2) принципів організації мережі природно-заповідних територій та об'єктів; 3) обґрунтування режимів та способів охорони.

Групи
організації
заповідних територій

критеріїв
мережі

критерії цінності

критерії рідкості або
типовості

Основні принципи, якими слід керуватися при науковій організації географічної мережі природно-заповідних територій та об'єктів:

- ✓ **Принцип еволюційний.** Заповідні території повинні забезпечити сприятливі екологічні умови для збереження та розвитку всіх існуючих форм живих організмів, які виникли в процесі еволюції і є біологічною основою нормального функціонування екосистем біосфери.
- ✓ **Принцип історичний.** Заповідні природно-територіальні комплекси повинні слугувати своєрідними еталонами історичного процесу формування живої та неживої природи як в регіональному, так і зонально-географічному плані. Особливу увагу слід приділити охороні екосистем з реліктовою флорою і фауною, унікальних рефугіумів рослинності, збереженню фітоценозів, що являють інтерес в фітоценогенетичному відношенні, а також геологічних відслонень та інших об'єктів неживої природи, цінних для вивчення геологічного минулого Землі.
- ✓ **Принцип зонально-географічний.** Необхідно, щоб мережа заповідних територій відображала широтно-меридіональні, а у гірських регіонах – висотно-поясні закономірності поширення природних екосистем. Охороною слід охопити екосистеми з ендемічними видами тварин і рослин, видами на межі ареалу та висотного поширення в гірських районах, а також цікаві в біогеографічному відношенні азональні екосистеми.
- ✓ **Принцип екологічний.** Заповідним режимом слід забезпечити охорону цінних для науки і господарства природних біоценозів, що сформувалися в різних екологічних умовах, а також біоценозів, які виконують певну екологічну функцію (грунтозахисну, водорегулюючу, протилавинну тощо).

Основні принципи, якими слід керуватися при науковій організації географічної мережі природно-заповідних територій та об'єктів:

- ✓ **Принцип науково-дослідницький.** Заповідним режимом слід зберегти в різних зонах природні територіальні комплекси, придатні для проведення натурних досліджень структурної організації екосистем різних біомів, а також для здійснення моніторингу природних процесів з метою вивчення функціонування біосфери і розробки наукових основ її оптимізації в умовах сучасного та майбутнього екологічного впливу людини. Заповідна мережа повинна сприяти збереженню також штучно створених ботанічних або зоологічних об'єктів (дендрарії, ботанічні сади, зоопарки відкритого типу), які мають науково-дослідницьке або дидактичне значення.
- ✓ **Принцип господарський.** До складу природно-заповідного фонду необхідно включити об'єкти, які мають практичне значення для розвитку лісового, сільського, водного та інших галузей господарства, наприклад, високопродуктивні ліси або штучні лісові насадження, цінні в генетико-селекційному відношенні фітоценози, природні екосистеми, які сприяють збагаченню генофонду окультурених ландшафтів.
- ✓ **Принцип соціальний.** Мережа заповідних територій спеціального оздоровчого призначення повинна сприяти збереженню для населення рекреаційних ресурсів з врахуванням демографічного процесу та динамічних тенденцій урбанізації та індустріалізації в країні.

Етичні принципи заповідної справи

- ✓ Не нашкодь
- ✓ Цінуй, люби та поважай дику природу заради неї самої
- ✓ Використовуй етичні методи науки та екологічної освіти
- ✓ Стався до заповідної території як до священного простору
- ✓ Максимально дотримуйся природних прав дикої природи, рослин і тварин
- ✓ Управляй так, щоб заповідник розвивався в напрямку абсолютної заповідності
- ✓ Не прагни отримання зиску від заповідної території
- ✓ Стався до заповідної справи як до самоцінного доброго діяння

